

Kovács Krisztina

A „tágasság” otthonossága

Eszmetörténeti kalandozások, disztópikus témintázatok Hász Róbert regényében

Hász Róbert 2013-as legújabb prózája, *A Vénusz vonulása* az alkotó hetedik köteté, regényei közül ötödik a sorban. A doroszlói születésű, a Vajdaságból 1991-ben Szegedre áttelepülő, és azóta ott élő író szövegei több szempontból, kritikai és kanonizációs pozíciójuk, valamint intertextuális kapcsolódási pontjaik, poétikai hagyományaik okán is különleges határhelyzetben találták meg helyüket a magyar irodalomban. Az immár két évtizedes szépiírói jelenlét *A szalmakutyák szigete* című, a Symposion Könyvek sorozatban Szabadkán kiadott novelláskötettel kezdődött 1995-ben. A magyarországi irodalmi köztudatban való felbukkanás a *Diogenész kertje* című, önéletrajzi elemekkel erősen átszőtt, ám elsősorban disztópikus térvíziói és mágikus realista hatásmechanizmusai, az imaginárius tér-idő mintázatok, valamint az ezekhez immanensen kötődő intertextuális és filmes hommage-ok (pl. a Sztrugackij fivérek, és az Andrej Tarkovszkij-féle *Stalker-univerzum Zónája*), az „apokrif mágiában” elengedhetetlen kéziratmásolás, -fejtés, -fordítás motívumai miatt meghatározó regénnyel, a Tiszatáj Könyvek sorozatában 1997-ben napvilágot látott kiadvánnyal kezdődött.

A 2001-es *Végvárban* a *Diogenész kertje* időből kivetett térmodulációinak még karakteresebb folytatásával találkozhatott az olvasó. A második regény kritikai panorámájának darabjai közt a skála mindkét végpontján találunk nagyon határozott, méltató vagy éppen „ledorongoló” véleményeket. A magyar recepcióból talán a legemlékezetesebb, elsősorban hiperkritikus hangvétele miatt, Radics Viktória „gyémántkeménységű” olvasata, amelynek szigorú következtetéseivel e sorok írója nem tud egyetérteni. Radics megfogalmazása szerint a *Végvár* „gondolatilag megalapozatlan, a narratív szerkezete ebből következően rozoga; hemzseg az irodalmi utánérzésektől, a nyelve neutrális, stilisztikailag és retorikailag elég kezdetleges. Akad néhány felszikkázó pillanat, mégpedig épp az időkezelés csomópontjai, ahol illúziót keltve belobban vagy beúszik a múlt – ám a tartalom elaborációja ilyenkor is közhelyes. Az élettapasztalat artisztikus tálalása, az irodalmiaskodás nem is vezethet többre.”¹

Nem sokkal megértőbb Onagy Zoltán sem, aki a „délvidéki örületben” eligazodni vágyó olvasóként keresi a megértés kulcsát átnyújtó szépirodalomban a Balkán évszázados problémáit megvilágító titokfejtő narrátort, ehelyett „irodalomnak álcázott titkot” lát Hász második regényében.²

1 Radics Viktória, *Yu-szelet misztikus aszpikban: Hász Róbert: Végvár*. Holmi, 2001/1., 110–114., 114.

2 Onagy Zoltán, *A géhás diadala: Hász Róbert: Végvár, Az Irodalom Visszavág*, 2001–2002, Tél, 131–134., 134.

A kötet erényeit a heterotópikus térvíziók, a filozofikus és/vagy mitologikus konvenció vagy éppen a történelmi regény tapasztalata felől olvasó értelmezési javaslatokat nyújtanak Szilágyi Márton, Pécsi Györgyi és Olasz Sándor dicsérő ismeretetői. Szilágyi „egy egész kultúra elsüllyedésének tapasztalatát hordozó, tragikus létérzés paradoxialitásának kifejeződését” látja manifesztálódni a *Végvárban*.³ Pécsi Györgyi a könyv irodalmi kontextusait és filozófiai alapproblémáit észrevéve a regényt a „világirodalom nyelvén” megszólaló olyan textúrának látja, amely nem „a vajdasági, jugoszláviai vagy közép-európai gubancokról” beszél, „hanem az ember életéről, amely ezen a tájékon mostanában csakugyan reményvesztettebb”.⁴ Olasz e prózát summázó végkövetkeztetése szerint: „Végül, de nem utolsósorban azt kell kiemelni, hogy a *Végvár* ritka egyensúlyt teremt az érdekesítő történetmondás, a gondolati igényesség és a kortárs epikában szokatlan líraiság között. Utóbbit semmiképpen sem a lirizálással, az epikába szőtt lírai elemekkel jellemezhetjük. (Jóllehet a képszerűségnek, az affektív nyelvhasználatnak is igen nagy szerepe van.) A *Végvár* olyan új lehetőségeket hódít el a prózai közlés számára, melyekben a képzelet, a sejtés, a csoda a hagyományos megjelenítés által nem látott tereket nyit meg.”⁵

A *Végvár* közepes méretű magyar visszhangjánál érzésem szerint fontosabb az a nemzetközi (elsősorban olasz és francia) fogadtatás, amely saját irodalmi hagyományainak felismerése és méltányolása miatt illesztette be problémamentesen autentikus trendjeibe, értékelte kompetens recenziókkal, honorálta díjakkal Hász szóban forgó szövegét. A valóságos és virtuális határvidék, a geomorfológiai köztesség problémái, a hegyvidék, a homok- vagy kősvatag, a pusztaság, a tengerszoros metaforái a 20. századi irodalom ontológiai kérdések kifejezésére alkalmas nagy szimbólumai. A végtelenség, a tágasság e melankolikus szcénái közé vetett, valódi vagy legalábbis megfeythető cél nélkül várakozó hősök történetei a fent említett irodalmak gyakori motívumai. Nem véletlen hát, hogy a *Végvár* tágabb szemantikai hagyományát kijelölve a neolatin kritikai reflexiók a maguk nemzeti irodalmainak két, e szempontból talán legjellemzőbb szövege említésével közelítették Hász regényéhez. A Dino Buzzati *A Tatárpuszta (Il deserto dei Tartari, 1940)*⁶ című regényének erődjébe érkező Drogo hadnagy és Julien Gracq prózájának, *A Szirtiszek partvidékének (Le Rivage des Syrtes, 1950)*⁷ Tamaszpontján szolgáló Aldo látszólag a birodalmak határmezsgyéjét őrző hősök, akik a pusztaságon, sivatagon, tengerszorosokon túl elterülő ismeretlen hatalmak ellen védik szülőföldjüket. A láthatatlan vagy soha meg nem érkező ellenségre várakozva az időből és a térből is kivetett, egzisztenciális léhelyzetek sorával birkózó tételődő hősök mozgatása az aktuálpolitikai tendenciák mellett egyértelműen meghatározta a *Végvár* nemzetközi befogadástörténetét. A Hász Róbert második regényével találkozó külföldi olvasó egyfelől úgy olvashatta a szüzsét a jugoszláv konglomerátum széthullásának parabolájaként, ahogy Buzzati kötetének megjelenése idején a fasizmus működési mechanizmusainak láttatását is direkt módon kínálta fel. Másfelől a mindenkori hatalmi játszmáknak, és persze magának az intézményesült keretek közé szorult modern létezésnek kiszolgáltatott hősök történetei a negatív utópiák értelmezés javaslatainak felülreprezentáltságát is nyomatékosították. A *Végvár* e

3 Szilágyi Márton, *Várunk: Hász Róbert: Végvár*, Tiszatáj Könyvek, 2001, Élet és Irodalom, 2001. június 8., 25.

4 Pécsi Györgyi, *Végvár isten háta mögött: Hász Róbert regénye*. Magyar Nemzet, 2001. június 8., 32.

5 Olasz Sándor, *Hász Róbert: Végvár*, Tiszatáj Könyvek, 2001, Kortárs 2001/9., 122–125., 125.

6 Orietta Possanza, *Precipitati in un mondo kafkiano*, Left, 2008. december 19., 81.

7 Claude Michel Cluny, *La clé sur la porte (La forteresse. Róbert Hász)*. Magazine littéraire, Octobre 2002.

markánsan megmutatkozó prózapoétikai karakterének felismerése is indokolhatta a hazai impressziókat felülmúló nemzetközi figyelmet.

Amíg a nyugat- és dél-európai reflexiók a széthulló birodalom apokaliptikus látomását, a mágikus realizmussal szimbiotikusan együtt létező posztkolonialitás, minoritás elváráshorizontjait egyszerre működtették Hász prózáit szemlélve, a magyarországi reakciók visszafogottsága mögött az életmű sehová sem besorolhatóságának problémái álltak. Ezt részben a mindenkori kisebbségi irodalmak befogadásával szembeni óvatosság és a közhelyek gyakori működtetése indukálhatja, ahogy a vajdasági magyar irodalom intézményrendszereit is vizsgáló teoretikus, Virág Zoltán fogalmaz: „*A kisebbségi írástudókat, a margó kitartó vándorait, az áthelyeződések stratégiáit az anyaországi fogadtatás általában tartózkodóan, kétségekkel telve szemlélte és szemléli.*”⁸ A képet ez esetben tovább árnyalja, hogy a legendás Új Szimposion folyóirat „haláltusája” megosztottságokat és indulatokat, személyes megbántottságokat hagyott a vajdasági, a délszláv háborúk miatt részben magyarországi magyarrá váló író- és kritikusgenerációkra. A *Symposion* utolsó időszakához és szerkesztőgárdájához kötődő Hász saját önmeghatározása szerint is lazábban kapcsolódott a kulturális emlékezetben ikonikussá váló periodikához.⁹ A Sympo-nemzedékek összművészeti tájékozódása, elméleti képzettsége a zsákutcának bizonyuló titói utópia nyugat felé nyitásának pozitív eredménye volt, a kör tagjainak működése kitörölhetetlen nyomot hagyott a vajdasági magyar kulturális közéletben. Igaz ez még akkor is, ha a különböző életutak, professziók a magukat a „szekértáborokon” belül vagy azokon kívül meghatározó szerzői hitvallásokat eredményeztek. Hász Róbert eddigi életművét ismerve nehezen vitatható, hogy saját prózája forrásai között a világirodalmi tájékozottság, a vizuális műfajok iránti érzékenység primátusa tapintható ki, mindez pedig meglátásom szerint a legfőbb oka magyarországi kanonizációja tétovaságának. Jelesül annak a ténynek, hogy prózájában a minoritás és a közötlenség problémáit, a mindenkori határhelyzetek beszédmódjait a mágikus realizmus, a történelmi regény, a fantasztikus irodalom elemeiből szőtt olyan egyéni mixtúrában találhatjuk meg, amely legalábbis megnehezíti a direkt mintázatokat kereső, mindannyiunk számára könnyen kínálkozó etnosztereotipikus értelmezési stratégiákat.

Hász prózájához így sokszor nehezebb a biografikus adatok kliséiből olyan könnyen kínálkozó kulcsot megtalálni, miközben a vele készült beszélgetésekben, interjúkban nyílt kártyákkal játszik, és maga igazítja el a szöveglabirintusába önkéntelenül is belevesző olvasót, térképet mellékelve annak járataihoz. „*Pár évvel később pedig egy (akkor) ismertebb újvidéki író igyekezett a maga ízlésvilága felé terelgetni, nem sok sikerrel. Soha többet nem kerestem mentort. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy előbb ismerkedtem meg a világirodalommal, mint a kortárs magyar szerzőkkel. Néhányan a sok közül: García Márquez, Borges, Llosa, Golding, Heller, Updike, Eco, Bradbury, Lem, a Sztrugackij testvérek...*”¹⁰ Az alkotó első regényének, a *Diogenész kertjének* főhőse hasonló gondolatok mozgósításával tapogatja körbe újonnan felfedezett „birodalmát”, az önéletrajzi terével párhuzamosan létező, látogatásai céljaként reprezentálódó mikrovilágot: „[E]

8 Virág Zoltán, *A margó vándorai*, = V. Z., *A szomszédság kapui: Tanulmányok*. Zenta, zEtna-Basiliscus, 2010, 18–53., 50–51.

9 *Az áthelyeződések koreográfiája (Hász Róberttel beszélget Virág Zoltán)*. = Forrás, 2007/2., 31–37., 33.

10 Uo., 32.

szébe jutott a Sztrugackij testvérek regénye és Tarkovszkij filmje, a Stalker, és benne a Zóna, az elhagyottság, a megállíthatatlan pusztulás magányos világa.”¹¹

A valós térből kimetszett, annak határvonalai mögött rejtőző, kontúrjai körül felsejülő „másik hely” problematikája a *Végvárban* az első regény hibáit, olykor csikorgó gépezetét maga mögött hagyva, szofisztikáltan, a már idézett világirodalmi hagyomány vonatkozó élményeihez szépen kapcsolódva épül tovább: „*Lassan körülnézett, mintha a kaput keresné a két világ között.*”¹² A disztópikus térben ott rejtőző történeti narratíva a második regény lapjain úgy bukkan fel időről időre, hogy finoman jelezze legfőbb törekvését, azt a későbbi Hász-prózákban megerősödő poétikai irányt, amely magát a történeti narratíva konstrukciója mögé rejt, ám valójában az ontológikus (filozofikus) nagyformát jelöli meg fő harctereként: „*A történelem, akár egy nagy, lomha állat ébredezni kezdett évtizedes álmából, és közvetlen környezetükben mozgatta meg elgémberedett tagjait.*”¹³

Az egyéni sorseseményekből leszűrhető tapasztalatként kibontakozó kozmikus magányosságélmény mellett persze nem lehet tagadni a kisebbségi léhelyzetre, az identitásformálódás dilemmáira adandó válaszok jelentőségét sem. Hász harmadik nagyprózája, az immár a Kortárs Kiadónál megjelenő *A künde* (2006) a történelmi regény formájában reflektál az otthonából kiszakított egyén kulturális közösségekhez kapcsolódásának problémáira. Mindezt az alkotóval beszélgető Virág Zoltán a már idézett interjúban így fogalmazza meg: „*A származás kérdésének és a küldött pozíciójának mítikus összefonódása keserű következtetésekben ölt alakot. Hadd idézzem az egyik legfontosabbat: »az embernek, ha kitepik szülőföldjéből, előbb-utóbb elhalnak a gyökerei.«*”¹⁴

A *Sok vizeknek zúgása* című, részben *A szalmakutyák szigete* szövegeit újraközlő, részben a későbbi prózákhöz előtanulmányként szolgáló darabokat (pl. *Johann*) közreadó 2008-as kiadványt a 2010-es *Júliával az út*, a negyedik regény követte. A kötet az eddigi életmű esztétikai szempontból talán legkevésbé sikerült, elbeszélői technikáit, téma-választását tekintve leginkább konvencionális és puritán darabja, amely önéletrajzi jegyeket mozgósítva, az író montenegrói katonai szolgálatának földrajzi környezetét, tárgyi valóságát és élményanyagát felhasználva egy autótúr tér-idejének keretébe sűríti a visszaemlékező, a címszereplő hősnő szerelmi és családtörténetét. A délszláv háborúk miatt egymástól elszakadó pár meséje, jól követhető struktúrája, a szerelmes regény hagyományait is felidéző kiszámítható fordulatai ellenére is tartalmazza a Hász prózájában immár meggyökeresedő alakzatokat, mindazokat a motívumokat, amelyeket a 2013-as *A Vénusz vonulása* is szívesen használ. A *Júliával az út* katonai szolgálatát határőrként töltő férfi hőse, a Shkodrai-tó (Skadarsko jezero) tényleges és virtuális határvonalát fürkésző őrszemének alakjában megtestesülve a várakozás szituációjában az „objektív valóság” és az emlékezet „igazsága” közti likvid limes köztességével, az e tapasztalathoz szervesen kapcsolódó meteorológiai viszonyok törvényeit elfogadva, azokat egzisztenciális tapasztalattá sűrítve szembeesül: „*A távcső rézsút lefele irányult, a határ túloldalára, a völgybe. (...) Kinéztem a látcső mögül, hogy szabad szemmel ellenőrizsem, milyen messzire van a valóságban, de nehéz volt pontosan megállapítani a délibábos, vibráló fényben.*”¹⁵

11 Hász Róbert, *Diogenész kertje*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 1997, 16.

12 Hász Róbert, *Végvár*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2001, 148.

13 Uo., 203.

14 *Az áthelyeződések...*, i. m., 36.

15 Hász Róbert, *Júliával az út*. Bp., Kortárs, 2010, 117.

A *Júliával az út* határhelyzetét kifejezni hivatott víztükröt kettészelő vonal a regény-időben a jugoszláv–albán, ma a montenegrói–albán határszakasz része, olyan természetéből adódóan kijelölhetetlen „fal”, amely leküzdendő akadályként tornyosul a szabadság felé törő illegális „vándorok” elé. A teherautógumi-belsőkön a remény felé törő figurák látványukban is a mindenkori emigránsok alakját idézik. Kitérésí kísérletük gyakorlati módszerei elsősorban a floridai partok felé „áramló”, hanykolódó kubai menekültek történeteit villantják fel. A kiszámítható szegénység és a társadalmi illegalitás, a számkivetettség és a marginalizáció tudatosan vállalt helyzeteit a diktatúra fojtogató atmoszférája helyett vállaló közép-amerikai tömegek modern mítoszainak finom allúziójával a Hász-próza saját széles körű tájékozottságról árulkodó, hangsúlyozottan világirodalmi bázisú forrásvidékének terepnumát is kijelöli.

Az alkotó regényeinek areális tapasztalatai között nemcsak az érzékeket eltompító, az örök várakozás helyzetéhez illő víztömeg, hanem a belső világokat, titkos folyosókat nyitó kert metaforája is súlyozottan van jelen. A *Diogenész kertje* ezt a szimbolikát a posztmodern dzsungelben, a Tarkovszkij-féle Zónát idéző roncsstelepen manifestálja, a *Végvár* mágikus realista konvenciókba simuló hátsó udvara a fantasztikus irodalom értelmezői paradigmáikhoz is passzolva „a világ olyan középpontjaként tétéleződik, amely a földrajzi tér és a prózát benépesítő szubjektumok megsokszorozódásának játéktere”.¹⁶ A *Júliával az út* tengeri kilátást is nyújtó hegytetei birtokának kertje és kisháza hasonló módon állnak a „fantasztikus irodalom” és a posztkolonialitással új jelentést kapó „varázslatos” próza szolgálatában. A szent és a profán terepek összecúsúsása, a „csoda” retorikai lehetőségeinek kiaknázása a Hász-oeuvre még azon darabjaiban is markánsan mutatja meg magát, amelyekben a referencialitás, az önéletrajziség vagy éppen a történeti regény narratívájának (*A künde*, *A Vénusz vonulása*) szövegszervező eljárásai érvényesülnek jobban, így a „varázslatos” jegyek az egész életmű köre sajátos aurát vonnak. A Bényei Tamás megfogalmazása szerint mágikus realistaként definiált elemek közül a Hász-oeuvre darabjaiban a tágas térség, „az elbeszélés által objektívnek tétélezett világ, amely egyszerűen ott van, s amelynek története a regény”, ahogy a szakralizálódó intim „hely, ahol nem múlik az idő”¹⁷ paradigmája is ott van. E képek prózájának olyan elmaradhatatlan stílusjegyei, amelyeket megbízható módon és egyetlen színvonalon képes prezentálni könyvről könyvre.

A 2013-as regény, *A Vénusz vonulása* műfaját a kritikai recepció jórészt a vázolt olvasási stratégiák mentén láttatta. „[S]ajátos megközelítésű történelmi regény vagy irodalmi útirajz”¹⁸, „történelmi háttérbe ágyazott sci-fi, ami egyúttal fejlődésregény, de a mai polgári társadalom kialakulásának korába, a tőkés viszonyok meggyökeresedésének idejébe visszavezető múlt-bedekker”¹⁹, „metafizikai kóborlásokból” teremtett „mitológiai regény”,²⁰ „tárgyilagos tanúvallomás”, amelynek „legfőképp önmaguk élő menekülő hősei végtelenített utazásokat tesznek a történelmi korokban, néha jelképesen, hogy visszataláljanak önmaguk-

16 Maár Judit, *A fantasztikus irodalom*, Bp., Osiris, 2001., 11., 127.

17 Bényei Tamás, *Apokrif iratok: Mágikus realista regényekről*, Debrecen, Kossuth, 1997, 171., 179.

18 Papp Máté, *A Sajnovics kisbolygó: Hász Róbert: A Vénusz vonulása*, Kortárs Kiadó, Budapest, 2013, Híd, 2013/12., 94–97., 94.

19 Wilhelm József, *Utazás a történelemből a sci-fibe: A Vénusz vonulását megfigyelők nyomdokaiban*, <http://www.szegedilap.hu/cikkek/irodalom-tortenes/wilhelm-jozsef--utazas-a-tortenelembol-a-sci-fibe.html>

20 Bene Zoltán, *Utak története — Az elágazó ösvények kertje: Hász Róbert: A Vénusz vonulása*. Kortárs, Bp., 2013, <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2013-6/52/papir-vaszon-deszka/-p-utak-tortenete-az-elagazo-osvenyek-kertje-p-p-hasz-robert-a-venus-vonulasa-c-konyverol-p/3555/>

hoz²¹. Ezek azok a megalapozott és elfogadható műfaji beazonosítási kísérletek, amelyek a legújabb próza jelenleg is bővülő kritikai diskurzusának tengelyét alkotják.

A mese első olvasásra valóban utazási regény, Hell Miksa és Sajnovics János jezsuita szerzetesek 1768-ban kezdődő északi kalandjának krónikája. A Vénusz bolygó 1769-es Nap előtti átvonulását tanulmányozni akaró csillagászok expedíciója amellett, hogy magyar tudósok első kutatóútja volt a sarkkörön túli területre, számos, azóta is igazolható, és persze kevésbé jelentős, megcáfolt tudományos eredményt hozott. Hell és Sajnovics mérései jelentős kiigazításai voltak a Skandináv-félsziget északnyugati része földrajzi koordinátáinak, adataik beépültek Norvégia modern térképészetének anyagába. A napi háromszori légnyomásmérések a 70 szélességi foktól északra elterülő térség első összefüggő meteorológiai adatfelvételei voltak. Bár Hell sarkköri megfigyeléseire alapozott elmélete, mely szerint a sarki fény (aurora borealis) nem függ össze a mágneses deklinációval, végül tévesnek bizonyult, a Vénusz vonulását a világ több pontjáról követő tudósok csillagászati következtetései közül az ő eredményeik bizonyultak a legpontosabbnak. Az 1768 tavaszától 1770 nyaráig tartó felderítőtú eredményeit Hell terjedelmes műben kívánta összegezni, amely azonban anyagi nehézségek és a jezsuita rend feloszlata (1773) következtében soha nem került sajtó alá.²² A magyar kulturális emlékezetben elsősorban mégis e felfedezőút egyik „mellékterméke” gyökerezett meg, az a tény, hogy a csillagász famulusaként tevékenykedő Sajnovics „szabadidejében” fojtatott összehasonlító nyelvészeti vizsgálataiból a visszaúton, 1770 telén megszületett a *Demonstratio, Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse (A magyar és a lapp nyelv azonosságának bizonyítása)* című munka, a magyar nyelv finnugor nyelvcsaládba tartozásának első tudományos igényű fundamentuma.

A sok szempontból fontos utazás regénytémaként való megjelenítése azért is bizonyul jól alakítható masszának Hász kezében, mert a tudományos expedíció körülményei többszörös köztességben találunk a főszereplőkre. A regény szövege a jezsuita rend feloszlataát megelőző diplomáciai „botrányok” krónikájából, a felvilágosodással megérkező új ontológiai stratégiák bemutatásából, a természettudományos diskurzus nagy átalakulásaiból formálódik. A választott korszak a közelmúlt kortárs világ- és magyar irodalmi narratíváiban éppen paradigmaváltásai ürügyén szerepel kiemelt helyen. Ennek egyik leglátványosabb példája a szerzőjének nagy nemzetközi sikert hozó, imponáló eladási mutatókat produkáló, filmadaptációt is ihlető regény, Daniel Kehlmann *A világ fölmérése (Die Vermessung der Welt, 2005)* című prózája. Míg Kehlmann regénye a történeti hűséget e szempontból is követve Alexander von Humboldt és Carl Friedrich Gauß, a felfedező és a szobatudós párhuzamos életrajzainak, egymásba fonódó sorseseeményeinek játékából jórészt egymás fizikai közelségének meséjét nélkülözve formálta meg a Glóbusz aufklárista változásainak történetét, addig *A Vénusz vonulása*, e tekintetben szintúgy ragaszkodva a szóban forgó művelődéstörténeti anyaghoz, a két főhóst egyszerre utaztató filozofikus regény konvencióit használja. Kehlmann műve a felvilágosodás kori világ „zsugorodásának”, birtokba vételének történéseit úgy ágyazza egy tudománytörténeti váltás keretei közé, hogy a tudósi karakterek és alkotók bemutatásának problémáin túl a korban ugyancsak

21 Mosonyi Kata, *Külső út – belső utazás*. <http://irodalmijelen.hu/2013-dec-8-1832/kulso-ut-belső-utazas>

22 Ifj. Bartha Lajos, *Magyar tudósok mágneses megfigyelései a sarkkörön túl*. 1769-ben, Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 2004/13., 49–55., 49., 50., 51.

népszerű, filozófiai maximákkal is megtámogatott, de a posztmodern utáni irodalomértésben is relevanciával bíró etnospecifikus identitások kérdéseit is visszatükrözi.²³

Hász legújabb prózája az utaztató, „próbatételes” kalandregény álruhájában fordul a mindenkori kisebbségi identitások megírhatóságának posztkoloniális narratívába is könnyedén ágyazható történéseihez. *A Vénusz vonulása* három fő fejezetre osztása (*Utcák, Városok, Világok*) nemcsak a pikareszk szerkezetéhez illően kézenfekvő és a kritikai észrevételek közt is rögzített térbeli tágulást érzékeltetni hivatott körülmény.²⁴ Az alkotó munkáiban általában hangsúlyos „kisvilágok” ezúttal is mint a regionalitást markánsan kifejező általános reprezentációs stratégiák jelennek meg. Sajnovics János nagyszombati szolgálati időszakával kezdődő történet első egysége, a Hell és Sajnovics peregrinációját előkészítő *Utcák* a kert metaforájának Hásznál immár hagyományos felbukkanásával jelöli ki játékterét. A *Diogenész kertje* vagy a *Végvár* „belső világok” folyosóit rejtő, az azok közt elvesző szubjektum ontológiai tapasztalatait kibontani hivatott jellegzetes términtázata, a labirintusba rendeződő, titokzatos fauna locusa ez esetben a zártságára, a kiszárosítságára reflektáló belső monológban bukkan fel. A probléma e felfogása a mindenkori nemzeti kisebbségi létmódokra reagáló, általános érvényű megállapításként is olvasható: bár *A Vénusz vonulásában* mindez nem direkt programadásként, hanem a magánéleti választások és a közösségi identitás dilemmái finom szimbiózisában bukkan fel időről időre. Sajnovics, a tettvágytól fűtött fiatal tudós jezsuita a lelkesedését és felfedezői karakterét gúzsba kötő nagyszombati milióban, az egyetem eldugott zugában, e közegben való otthonalanságának élményével szembesül: „Az is megfordult a fejében, hogy rajta kívül tán nem is tud más az épület mögötti területről, magáról a fáról sem, hiszen a túloldalról, a refektórium és a nyugati épületszárny közti sétányról egyik sem látszott. Talán nem is tartozott ahhoz a világhoz, amelyben évek óta növekedett.”²⁵ A fiatal tudós-pap lassan csordogáló napjainak a tágasság elérésének igénye, a szükségképpen kimozdulással, földrajzi helyváltoztatással járó szellemi kiteljesedés vágya adhat keretet: „A tudományos élet nem Nagyszombatban zajlott.”²⁶

A tényleges utazással egybemosódó, víziókban megnyíló belső univerzumok Sajnovics elmélkedéseinek részeként, a korábbi Hász-prózák belső monológjainak mintáit folytató betétekként adnak felismerhető hangot az új regénynek is: „A napfény villódzása a fa lombjai közt, egy ablakpárkányra röppenő rozsdafarkú madár fejbillentése, az esőcseppek egymást üldöző kicsi folyamai az üvegen, egy barát vagy tanár arcának hirtelen átalakulása az öröm, a meglepetés, a félelem hatására szavakkal pontosan körül nem írható érzelmeket ébresztettek benne: felismeréstöredékeket, melyek által, ha csupán villanásnyi időre is, fölsejlett egy ritkán érzékelhető, mégis létező másik valóság.”²⁷

A Hász-féle elbeszélések hősei az alkotás folyamatával élénken foglalkozó figurák: *A Vénusz vonulása* esetében a felvilágosodás természettudományos kihívásai, a csillagászati ismeretek bővülése, az égboltot fürkésző technikai eszközök fejlődése állnak az anyagról való emelkedés, a felfedezésre váró „lehetséges világok” bemutatásának hátterében. Sajnovics, nagyszombati felettesének, Páter Weissnek így fogalmazza meg a tudományos eredményekben is élen járó Jézus Társasága racionalizmus és

23 Belák Henriett, *Felmérhető-e a világ? Egy sikertörténet természetrajza: Daniel Kehlmann*. Forrás, 2008/3. 112–119., 113–114.

24 Papp, 2013, 95.

25 Hász Róbert, *A Vénusz vonulása*. Bp., Kortárs, 2013, 8.

26 Uo., 27.

27 Ua.

istenhit dilemmái közt sodródó tagjait feszítő kérdéseket: „Átkozott dolog a távcső atyám, ha létezik a sátán, akkor az az ő találmánya, mert mialatt mi árgus szemekkel kutatjuk az üres égboltot, ő saját szemünk által bizonyítja be nekünk, hogy az Isten, akit imádunk, akinek törvényeit betartjuk s másokkal betartatjuk, nincs seholl!”²⁸ A rendfőnök a korszakváltás balsejtelmeit, a változások földrengésszerűségét jósoló monológjában, amelynek részlete az egyébként a kötet borítójára jó érzékkel választott, az olvasói elvárásokat a történelmi változások izgalma felé terelő fülszöveggént is olvasható, a 18. század végi Európa elvárásait és kihívásait foglalja össze: „Hiába oszlatjuk el tudományos felfedezéseinkkel a homályt magunk körül, minden egyes lépésünkkel egy másfajta sötétség felé közeledünk, amely sokkal kegyetlenebb lesz a korábnál, mert annak mélyén a gyermeteg babonák helyett a könyörületet nem ismerő racionalitás vár ránk. (...) A káosz ideje már itt ólálkodik a kertek alatt, s hamarosan ráborul az emberiségre.”²⁹

A világ mint organikus felépítmény, az elemek szétszedése és összerakása Hásznaál a választott témától és kortól függetlenül kötelességszerűen csempésződik be a narratívába, és válik az általa létrehozott szövegek beazonosítható jellegzetességévé. A *Diogenész kertje* dinoszaurusz-csontvázainak látványa a főhős materiáról szóló filozofikus gondolatfutamainak legfőbb ürügye volt: „Az emlékezés, a költészet, a filozófia – szóval az anyag mitől kezdett el töprengeni önmagáról? Vagyis a szén, oxigén, nitrogén, hidrogén és a többi vegyi elem – mert ugye, többek között, ezekből áll a mi anyagi valónk – minek hatására, és főképpen hogyan képes megírni egy költeményt?”³⁰ Hasonló következtetésre jut a mestere gondolatait szintetizáló Sajnovics páter is: „Hell örökbecsű intelmét azóta is magában őrizte: a csillagásznak meg kell tanulnia, hogy bár a távcső innenső végén áll, valójában főntről néz, és az egészet látja. Amikor szemét a távcső apró lencséjéhez tapasztja, azt is látnia kell, ahol ő van: a Földet, s a helyet, amit a Naprendszerben elfoglal. Mert csak az egész létezik, és az egész működik.”³¹

Sajnovics és Hell európai utazásuk során az idegenség, az otthontalanság élményét a jezsuita rend végóráinak apropóján élük át: „És csupa idegen, többnyire lutheránus vagy kálvinista, s ők ketten jezsuiták, egyedül ebben a vadonban.”³² A 18. századi Európa fejlődési udvarain átvonuló páros a peregrinus konfessziók, naplófeljegyzések és emlékiratok magyar irodalmi hagyományának (pl. Kiss István, Bethlen Miklós, Tót-Váradi Kászonyi András, Bölöni Farkas Sándor, Rosti Pál, Kecskeméthy Aurél) megfelelően a kor történelmi arcképcsarnoka tablószerű bemutatására vállalkozik. A felvilágosodás kori utazás legfontosabb elvárásait, céljait és következményeit a korszak egyik legismertebb reprezentánsa, Denis Diderot *Hollandiai utazás (Voyage en Hollande, 1773–74)* című írása *A Vénusz vonulása* főhőseinek is ajánlható Előbeszédében így fogalmazza meg: „Utazásba az kezdjen, akinek már kialakult az ítélőképessége, és már megszerezte a szükséges ismereteket. Ha e két követelménynek nem teszünk eleget, akkor eredménytelen lesz utunk vagy éppen hosszú utat járunk be, és sok pénzt költünk el pusztán azért, hogy hibákat és bűnöket szerezzünk. Azt szeretném, ha az utazó jártas lenne a matematikában, ismerné a számtan, a mértan, a hidraulika, a kísérleti fizika, a természet, a vegytan, a rajzolás, a földrajz és – valamennyire – a csillagászat alapjait; egyszóval mindazt, amit egy férfinak huszonkét

28 Uo., 21.

29 Uo., 32–33.

30 Hász, 1997, 99.

31 Hász, 2013, 27–28.

32 Uo., 43–44.

éves korára rendszerint tudnia kell, ha a szellem minden ágára kiterjedő oktatásban részesült. Az utazónak otthonosan kell mozognia saját hazája történelmében.”³³

A Diderot 1773–74-es hágai tartózkodása idején született jegyzeteiből készült mű prológusának eszmeiségében Carl von Linné svéd természettudós *Instructio peregrinatoris* (1749) című iratának hatását mutatta ki a kutatás, aki fizikai valójában ugyan nem, de beszélgetésekben és Sajnovics álmaiban Hász regényének is visszatérő figurája. Linné, akinek Hell azt is „megbocsátja”, hogy más felekezethez tartozik, hierarchikus rendszertanának kidolgozását megelőző és megalapozó felfedezéseivel, köztük a sárkányok csontvázainak vélt dinoszaurusz, a szörnyek koponyáinak gondolt homo erectus-maradványok ürügyén bukkan fel újra és újra *A Vénusz vonulásában*, hogy a regény harmadik, vardói egységében Sajnovics lázálmainak egyik állandó szereplője legyen. Hozzá kell fűzni, hogy a dinoszaurusz sceletum, amely az új regényben a tudományos előrehaladás egyik legfontosabb szimbóluma, már a *Diogenész kertjében* is jelen volt, mint az anyag születéséről szőtt víziók indikátora, a materiális és a metafizikus világ közötti folyosók artefaktuma.³⁴

A Hász legújabb regényében egymás körül keringő vendégszövegek közül érdemes felhívni a figyelmet a Diderot munkáira is nagy hatást gyakorló utópiák közül Cyrano de Bergerac *Holdbéli utazás* (*Les Etats et Empires de la Lune*, 1657) című történetére. A skolasztikus gondolkodást és a jezsuita rendet is keményen bíráló, a felvilágosodás változásaira erős hatást gyakorló szöveg jelölten ugyan nem szerepel *A Vénusz vonulása* intertextusai között, ám mind az anyag természetét firtató eszmefuttatásai, mind a lehetséges világok végtelenségéről szóló, a geocentrikus világméret tagadó részletei joggal idézhetők ehelyütt, izgalmas alapot adva Sajnovics és Hell következtetéseinek: „– Most már csak azt kell bizonyítanom, hogy végtelenül sok világ van a végtelen világban. Képzeld a mindenséget valami nagy állatnak; a csillagok, megannyi világ, újabb nagy állatok ebben a nagy állatban, és különféle népeknek, nekünk, lovainknak és a többi szolgálnak világgul; aztán mi is megannyi világ vagyunk összehasonlíthatatlanul kisebb állatok, vagyis bizonyos férgek, tetvek vagy atkák számára...”³⁵

A Vénusz vonulása mellékalakjai egy diaporámaszerűen láttatott „képes történelem” lapjain mozgó, főként néhány vonással felskiccelt figurák. A „savanykás leheletű”, a díványról „lefolyó” Mária Terézia; a Hadik András hadseregében szolgáló, Bécs megtámadásáról beszámoló magyar kocsis; az apja tehetségének csupán utánérzését keltő ifjú Bach; a *Messias* című nagyszabású munkájával a regényen végigvonuló egyik legfontosabb eszmetörténeti szálát is jelezni hivatott Klopstock; a saját versét szavaló fiatal Goethe; vagy a kor ismert csillagásza, Gottfried Heinsius a kötetet recenzeáló Papp Máté kritikájának megfogalmazásában „félfikciós eseménysorozat” alakjaiként szolgálnak hátteréül a mester és a segéd elméleti polémiai és hétköznapi problémái, alkati különbözőségei összecsapásának.³⁶

Megfontolandó, hogy a történeti szálak továbbbszövésében a regény az alapjául szolgáló legfontosabb forrást, *Sajnovics naplóját* is igen termékenyen és szabadon használja fel. Bár *A Vénusz vonulásáról* születő kritika észlelte és rögzítette a napló mint előszöveg létezését, a két darab összeolvasásában rejlő lehetőségeket csak rész-

33 Denis Diderot, *Hollandiai utazás – Előljáró beszéd: Hogyan utazzunk hasznosan?* Ford. Szász Géza, = D. D., *Esztétika, filozófia, politika*. Bp., L'Harmattan, Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, 2013, szerk. Kovács Eszter, Penke Olga, Szász Géza, 99–103., 99.

34 Hász, 2013, 218.; Hász, 1997, 99.

35 Cyrano de Bergerac, *Holdbéli utazás*. Ford. Szávai János, Szeged, Lazi, 2002, 95.

36 Papp, 2013, 94.

ben használta ki. Bene Zoltán ismertetője például a Vardö szigetén megismert száműzött Immanuel Raskovitz alakjáról és annak „metafizikai utazásairól” szóló, több szempontból figyelemre méltó és megalapozott elemzésében kevésbé hangsúlyozza azt aényt, hogy bár a számkivetett regénybeli figurájának sorseseeményei valóban írói lelemény eredményeként épülnek a fikciós térbe, alakja egy helyütt felbukkan a szóban forgó Sajnovics-feljegyzésekben, így nem teljesen az „írói fantázia szülötte”. Bene elemzése a nevekkal való játékról ezt állapítja meg: „Itt és most kockáztassuk meg a feltevést, hogy Raskovitz és Sajnovics figurája olyannyira hasonló súlyú, hogy valójában egyenesen egymásba játszanak. Figyeljük meg: vezetéknévük ugyancsak hasonlóan cseng: a szlávos végződésen túlmenően mindkettő kilenc betűből áll, s a kilenc betűből öt itt is, ott is ugyanaz. Ezenfelül a családnevek valamennyi magánhangzója megegyezik, sőt: a sorrendjük is azonos, ráadásul két mássalhangzó-egyezést is találhatunk. A regény korábbi változatában, Az áruló Vénuszban mindezekon felül még mindketten ugyanazt a keresztnévet is viselik (János és Johann). Véletlen volna mindez? Aligha.”³⁷ A Bene elgondolásában hangsúlyozott ötletéről, a nevükben is egymás alteregóivá tett Sajnovics és Raskovitz alakjairól szóló eszmefuttatáshoz is érdemes hozzátenni, hogy Sajnovics naplója bár sokat nem árul el erről a szereplőről, vezetéknévét kétszer is megemlíti (Raskvitz alakban)³⁸, így a „nevekkel folytatott játék”, legalábbis a kritikában hangsúlyozott fikcionalitás szintjénél lényegesen kötöttebb pályán mozog.

A Sajnovics-napló Hász regényével való összevetése a narrációs technikák eltérése miatt is tanulságos következtetéseket hordoz. A *Vénusz vonulása* egyes szám harmadik személyű elbeszélője mellett a történetet a két jezsuita párbeszédei, a naiv idealista, kérdező és kételkedő Sajnovics, valamint a rend szabályait a tudományos kutatással összhangba hozni vágyó, ám a két terület olykor feloldhatatlan feszültségei miatt folytonos önellentmondásba keveredő Hell vitái gördítik tovább. Az eredeti naplóban azonban egy ironikus, szellemes önelbeszélő Sajnovics János áll előttünk, mindez a szóban forgó, a számkivetett alakját megörökítő naplóbejegyzést olvasva is világosan látható: „Azt mondják, ez a száműzött Raskovitz kereskedelmi ügyekben Molke grófnak szinte teljhatalmú embere és a drágakövek és értéktárgyak kezelője volt, elvitt egy királyi kanalat, s állítólag ezért bűnhődik most.”³⁹ Sajnovics memoárjainak nyelvi és szójátékai izgalmas és fanyar humorral rendelkező személyiségként állítják elének azt a tudóst, aki a regényben a női csábítások formájában jelentkező kísértéssel⁴⁰, a világi örömök (pl. alkohol) csábításával is küzdő, ám szorongó, és ettől kissé gyomorhajos, nagyra nőtt kamaszként nem kevésbé komplex hős. A forrásként szolgáló konfesszió tőle származó ironikus kiszólásai, amelyek a regény egyes szám harmadik személyű elbeszélőjének kezében is komikus gesztusok, az egész szöveget összetartó, jellemző hangként vonulnak végig A *Vénusz vonulásán*.

37 Bene, 2013, i. m.

38 *Sajnovics naplója 1768–1769–1770*, A Bécsben őrzött latin nyelvű eredetiből ford.: Deák András, szerk., előszó, jegyzetek: Szij Enikő, Bibliotheca Regulyana I., Bp., ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék 1990, 77.

39 *Sajnovics naplója...*, i. m., 77.

40 Bene idézett kritikája szépen bontja ki a regényben valóban hangsúlyos, a bolygó mitológikus hagyományaiával összefüggésben feltáruló szerelmi témáját: „A regény során három fontos nőalak keresztezi Sajnovics János útját, sorsát: egy még Nagyszombatban, egy Hamburgban, végül egy Vardö szigetén, mindhárman a Nő egy-egy sajátos, jellemző megnyilvánulási, megjelenési formái, s mindhárman igen jelentős szerepet játszanak a szerzetes lelki fejlődésében. A könyv címszereplője tehát a bolygó, egyúttal a szimbolikus, nagybetűs Nő; s ha a címszereplő nem is lép elő főszereplővé, azért nagyon is központi helyet foglal el a műben.” Bene, 2013, i. m.

A naplójegyzetek közt az egyik legszemlésebb részlet a Bécsből európai útra induló fiatal páter fogadókat és gasztronómiai örömeiket lajstromozó feljegyzéseinek sora: „*Átmentünk Schelletauin és STannernen, aztán közölte velünk a kocsis, hogy majd Hungersleuthenben fogunk ebédelni. Aggódni kezdtünk, nehogy a helységneve jelentése rajtunk is beteljesedjék.*”⁴¹ Az „éhes emberről” elnevezett város kulináris kínálatáról szóló poén Hásznál Hell szájából elhangzik ugyan, bár érzésem szerint az eredeti közlésnél kevésbé erős helyzetben: „*Másnap újra sorjázta a városok, Pezelsdorf, Znoym, Schelletauin, Hungerslautern. Amikor ez utóbbin áthaladtak, Hell tréfásan megjegyezte, a város nevére célozva, hogy ebédelni inkább máshol álljanak meg.*”⁴²

A jezsuiták európai útját nemcsak az ismert történelmi alakok felbukkanása, a modernizálódó turizmus aktusai (pl. a prágai csavargás során meglátogatott Nepomuki Szent János-sír; a szent legendájának felidézése; a Károly híd szimbolikus pontjának felkeresése; a „prágai túra” kötelezővé váló elemei kulturális hagyományban való meggyökerezésének folyamatát is rögzíteni hivatott narráció) tartják össze. A két eltérő alkat összecsapása, a hebrencs, ám a szervezési feladatokat végezni kénytelen Sajnovics és a minden gyakorlati érzéket nélkülöző, öntelt, olykor kifejezetten idegesítően kioktató szobatudós Hell dialógusaiban a korszakváltás nagy problémái csapnak össze. Ez adja az utazási és történelmi regényként is izgalmas, ám valóban sokrétű olvasói elvárást kielégíteni képes kötet egyik legizgalmasabb feszültségét, biztosítja sodró ritmusát.

Hell és Sajnovics verbális összecsapásai a régi és az új találkozásának küzdőtere: az idősebb jezsuita egy rövid eszmefuttatásban mellékesen nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy a korai kapitalizmus legfontosabb kihívásaira, a klasszikus árutermelés és a (tőke)felhalmozás összecsapásának problémáira világítson rá: „*Belekontárkodhatunk a Teremtő művébe, miért ne. Csakhogy, ha nem az ember verejtékezik, hanem a gép, akkor sem oldottunk meg semmit: a munkát így is, úgy is el kell végezni. (...) Az emberek pedig céljukat veszve bolyonganának, nem találva helyüket a világban.*”⁴³ A szünetelő modern színház kísérletező módszerei iránt lelkesedő Sajnovicsnak a szabadtéri színelőadásokat a szabadban zajló erkölcstelenségként summázó, megbotránkozó mesterének ítéletével is szembesülnie kell: „*Egészen fellelkesedett az ötlettől, hogy akár szabadtéren is lehetne előadásokat rendezni, a nézők ott ülnének mindenfelé, a földön, a fákon, a tetőkön, s egyszerre látnák a játék minden részletét.*”⁴⁴ A regény tudós hősei a művészet fikciós természetével szemben nemcsak morális aggályokat támasztanak, az intellektuális szórakoztatás műfajait tudósi, így a hittételeket is megkérdőjelező, ellentmondásos világképükbe sem tartják beilleszthetőnek: „*Szépség! Az nem tudományos kategória. (...) Hamis, nem létező világokat tárnak elénk, és elvonják figyelmünket arról a kézzelfogható, mérhető és kutatható valóságról, Isten alkotásáról, ami körülvesz bennünket.*”⁴⁵

A felvilágosodás korának eszmei dilemmái a filozófiai regény hagyományainak megfelelően főként a permanens vitákból bontakoznak ki. A szöveg kohézióját biztosító kérdésfelvetések közül kiemelkednek a jezsuita Hell és a felvilágosult arisztokrata gróf Bernstoff racionalizmusról, szavazati jogról, választási cenzusról szóló beszélgetésének sorai: „*Egy világ, ami az ész erejére épül, az ész és a hatalom erejére. De*

41 Uo., 20.

42 Hász, 2013, 59.

43 Hász, 2013, 66.

44 Uo., 75.

45 Uo., 78.

nem az uralkodás lesz a társadalom szervezőelve, hanem a szabadság.” (Bernstoff) „– A többség mennyiség, nem minőség. Az ön szavazata, egy erényes, tisztánlátó és kiművelt fő szavazata is annyit ér majd ebben az új világban, mint egy írástudatlan koldusé?” (Hell)⁴⁶

Hell Miksa tudományba vetett feltétlen hitének megnyilvánulási paradox módon az ipusztrialis társadalom iránti gyanakvással és a katolikus egyház hittételeinek kétségek nélküli követésével egyszerre egészülnek ki: „Történhet bármi ideleln a Földön, uralkodhatnak fáraók vagy királyok, jöhetnek özönvizek és földrengések, pusztíthatnak háborúk vagy járványok, a csillagok örökkévalók, s akkor is ott fognak ragyogni a fejünk fölött, ha senki sem lesz, aki ideleln figyelje őket. Ők példázzák nekünk a rendet és a harmóniát. Ellenük nem lehet lázadni, összeesküvést szőni, őket nem lehet megdönteni, elpusztítani. Mert felette állnak az emberi gyarlóságnak, mohóságnak. Felette állnak az embernek. (...) A csillagok megbízhatóak. Mikor már magunk sem leszünk, sőt tán semmi sem marad már ebből a világból, ami körülvesz bennünket, mikor leomolnak társadalmaink falai, s mikor... mikor tán a bányáinkban is embergépek vájják a szentet, a csillagok ott fognak örködni fölöttünk.”⁴⁷ Hell elmékedéseiben az ipari forradalmak által átalakított Geosz, a gyarmatosító társadalmak közelgő kihívásai, jóslatok, nyomasztó előérzetek formájában testesülnek meg: „A kérdés, hogy a szárazföld növekszik-e, avagy a tengerek süllyednek alá, folynak el valahol a Föld kérgének repedéseiben, régóta foglalkoztatta a tudósokat világszerte. Hellnek rögeszméjévé vált a téma, mivel meggyőződésévé vált, hogy a földek megnagyobbodása kihatással lesz majd a világ politikai, gazdasági viszonyaira – egyes tengeremelléki országok földterületei hosszabb távon növekedni fognak a tengerrel nem rendelkező országokéhoz képest.”⁴⁸

A természettudomány, sugallja *A Vénusz vonulása*, nem válaszolhat minden kérdésre, a regény harmadik, a csillagászati mérések kalandját leíró fejezetében (*Világok*) újfent a Hász-próza valamennyi hőstét kísértő metafizikus kivetettség bizonytalansága fogalmazódik meg: „A geometria elmélete szerint akkor érintkezik két kör, ha ezek egy osztatlan fizikai pontban összefüggnek; de az elmélet cserbenhagy, mihelyt ábrán akarjuk ezt kifejezésre juttatni; a legfinomabb rajzolóeszközökkel sem vagyunk képesek ezt a matematikai pontot érzékelhetővé tenni, és minél nagyobbak a körök, annál nagyobb a bizonytalanság.”⁴⁹

Hász Róbert regénypoétikai invenciói között az idegenség irodalmi közhelyek sorát mozgósító értelmezései mellett a földrajzi határok közé vetett önéletrajzi én szereplehetőségeiről leváló egyetemes, a közép-európaiságot az általános egzisztenciális elhagyatottsággal egybesúrírtó modellek is mindig követhetők voltak. Érzésem szerint az életmű e szempontból is legerősebb pontja *A Vénusz vonulása*, hiszen a jezsuita rend haláltusájának éveit bemutató történet, a két tudós reprezentáns expedíciója, a vallási, nyelvi, kulturális, és ne feledjük, társadalmi, földrajzi otthontalanság bemutatásának terepévé válik. Amellett, hogy Sajnovics és Hell a katolikus egyházon belül is gyanakvással szemlélt jezsuitákként a protestáns fejedelmek által irányított konglomerátumok Európájában bolyonganak, folytonosan szembesülniük kell hitük és tudományos elkötelezettségük antinómiáival is. A szász választófejedelem, III. Frigyes Ágost drezdai képtárát meglátogató Sajnovics tűnődéseiben a *duplex veritas* skolasztikus hagyomány óta erőteljes, a regényidőként szolgáló újkor egymást követő egyházi zsinatain folyamatosan napirenden tartott fogalmának kínzó ellentmondásai is helyet kapnak: „A földi és az égi hatalom kettősségét vélte felismerni a művész alkotásá-

46 Uo., 167.

47 Uo., 103., 104.

48 Uo., 218.

49 Uo., 107.

ban, (...) a kép leglényegesebb üzenete tán mégis a földi ember kiszolgáltatottságáról, magára-hagyatottságáról szólt. Isten mindent lát, sugallta a kép, de nem segít.”⁵⁰

Krisztus és Loyola Ignác katonáiról tudható, hogy „más rendektől eltérően nem vetették el az antik és a reneszánsz szépségeit, hanem megadták a náluk nevelt, rendszerint főúri származású ifjaknak mindazt, amit a kor ismeretekben megadhatott. Tág teret adtak a tanulók természetes versengésének, és ezzel az oktatás terén alaposan megelőzték saját korukat.”⁵¹ Az arisztokrata származású Sajnovics, a rend védőburkában élő ifjú nyelvész-csillagász útját nem csak a szellemi és tudományos kiteljesedés élményei, a szexuális kísértéseknek való ellenállások kalandjai teszik meghatározóvá. A fiatal tudós saját intellektuális fejlődéséről szóló, a felnőtté válás útján is járó gondolkodó szokásos kétségeit lajstromozó belső monológjaiban elméje fejlődését is vizsgálni vágyik: „Nem másolásra született, ismerte fel, amikor már majdnem felnőttként meg tudta fogalmazni tehetségének lényegét. (...) János kegyelmi állapotnak hitte az ilyen pillanatokat.”⁵²

Hell ifjú segédjének a rend anomáliáit, a társadalmi megosztottság problémáit, az ontológiai és egzisztenciális bizonytalanság tapasztalatát az utazási regény konvencióinak megfelelően ugyancsak a találkozások révén kell átélnie. Sorsfonalába a Jézus Társaságát titokzatos körülmények között elhagyó, a hamburgi kikötőben hordárként dolgozó Tamás testvér párhuzamos életrajza is beleszövődik. Tamás a rend összeomlásának magyarázatát is adva, a széthúzás okaival, a származás terhével, az élethelehetőségek akadályaival szembesíti e problémákra korábban rá nem látó társát: „Én gyűlölöm a könyveket, János, undorodtam a papír érintésétől, a portól. Világéletemben misszióba vágytam, tiszta levegőre, távoli földrészekre, idegen tájakra. (...) Mert a távoli világokat kisajátították a kiemelkedő kapcsolatokkal rendelkező atyák, a te fajtád, ha nem sértelek meg, az arisztokrata családok csemetéi, akiket vagy családjuk kényszerített a rendbe, vagy maguk csatlakoztak unalomból vagy ostoba rajongásból.”⁵³

A Skandináv-félsziget felé tartó európai út az idegenség otthonos mintázatait is tartalmazza, a regény kulturális és történelmi panoptikumát benépesítő figuráinak szájába adja ezt alátámasztó citátumait. A benne egy helyütt felbukkanó híres matematikus, az oroszországi tartózkodásából visszatérő Gottfried Heinsius saját önkéntes száműzetéséről így beszél: „Idegen voltam, igaz, távol az otthonomtól, de mindent megkaptam, amire szükségem volt. Sőt többet is. (...) Onnan nézve a világ végtelen – nem gömbölyű, mint egy önmagát körbezáró labda, inkább határtalan síkság, amely belevész a semmibe, amelyen nem tudja magát átverekedni a mi örökös európai fanyalgásunk.”⁵⁴

Az obszerváció kalandját leíró fejezetekben a szigetmotívum sokoldalú bemutatásával is főként Sajnovics tépelődéseiből értesülünk: „A sziget, ami hónapokon át nem volt több egy pötyynél a térképen, megfoghatatlan végcélja egy vég nélküli utazásnak, immár megtestesült, előbújít a képzeletéből, és ott hevert a lábai alatt, fogva tartva őt.”⁵⁵ A nyelvi, kulturális, társadalmi idegenség e Hásznál annyira gyakori domborzati formájában a fiatal tudós a panoptikus hatalomgyakorlás legfőbb maximáit is felidézi: „Az a gyerekes képzelet támad, hogy az univerzum közepén áll, és a bolygók, holdak körülötte keringenek.”⁵⁶

50 Uo., 73.

51 Rác J. Zoltán, *Jezsuiták tegnap és ma*, Bp., Kossuth, 1974, 22.

52 Uo., 9.

53 Uo., 124.

54 Uo., 98, 99.

55 Uo., 212.

56 Uo., 213.

A sokat idézett Jeremy Bentham-i térkonstrukciót újragondoló Michel Foucault a klasszikus kor általános fegyelmezési formulái között a reguláris rend „kitüntetett helyeit” és társaságait, köztük a jezsuiták mintakollégiumait is a társadalmon belüli sziget metaforájával véli leírhatónak.⁵⁷ Ehhez az elgondoláshoz igazodva *A Vénusz vonulása* Sajnovicsának gondolataiban az időjárás zordságának kitett Vardö börtönné, a fogság, a belátható tér nyomasztó, elhagyhatatlan őrtornyává válik: „A sziget meghatározó építménye az erőd volt. A kikötőtől északnyugatra, a sziget közepén állt, és impozáns látványt nyújtott. Két magas tornyával, nyolcágú csillagot formázó falaival, melyek kinyúló ágai befészkeltek magukat a környező földhalmok sekély völgyeibe, uralta a tájat.”⁵⁸

A Vardö szigetét, ahogy a száműzött Raskovitz lakóhelyéül szolgáló insulát leíró részek a disztópikus térvíziók modelljeinek megfelelően szerveződnek, ennyiben *A Vénusz vonulása* a *Diogenész kertje*, *A künde*, de legfőképpen a *Végvár* hasonló törekvéseivel rokon. A párhuzamos világirodalmi univerzumból választott breviárium (Buzzati és Gracq prózája) vonatkozó szöveghelyei könnyedén vethetők össze Hász termomodulációinak meghatározó formáival, tájleírásaival. „A nappalok rövidülésének köszönhetően mintha az idő múlása is lelassult volna. (...) Hidegre fordult az idő, az északi szél szinte megállás nélkül söpört a szigeten, keresztülfújta minden, éjszakánként ott duruzsolt a fülébe, akárha testetlen hang formájában egy újabb lakótárs költözött volna a házukba.”⁵⁹

A nappal és az éjszaka egybemosódása, az időviszonyok felborulását eredményező, az érzékelést megzavaró meteorológiai körülmények a *Végvár* intertextuális bázisának forrásai között említett *A Tatárpusztá* környezetfestésében is kiemelt helyen szerepelnek: „A szirt peremén egyenes, mértanilag szabályos, piszkossárga sáv húzódott: az Erőd körvonalai.”⁶⁰ „A napok hosszúak, nyugalmasak, déli verőfény kápráztat mind-egyre – mintha sosem akarna bealkonyodni.”⁶¹ *A Tatárpusztá* sziklás, sivatagi szcénái a mozdulatlan idő, a lassúság megérzékítésére alkalmas retorémáival telnek meg: „Így gördült, futott tova észrevétlenül az idő.”⁶² *A Szirtiszek partvidékének* Aldoja a tengeri Tamaszpont sivárságát hasonló módon érzékeli: „A nedves orsennai erdők fölött lebegő ködös pára után errefelé fényes és rideg szárazság uralkodott, a távolban magányos tanyák alacsony fehér falai csillantak meg. (...) A szél separte láthatár, amelyen néhány óriási felhőnyáj kergetőzött éppen, kezdett még jobban hasonlítani a nyílt tenger horizontjára, amikor itt-ott, a kopár térségben szabálytalanul elszórva, magas normand őrtornyok tünedeztek fel, világítótoronyként örködve a csupaszs síkság felett.”⁶³ Buzzati és Gracq regényei imagináriussá váló helyeiket nagyon hasonló módon definiálják: „Milyen lehet az északi birodalom, a köves, sziklás pusztaság, melyen még senki sem jutott keresztül?” (*A Tatárpusztá*)⁶⁴ „Különös hely volt ez a füves pusztaság kísérteties ködéből előbukkanó Tamaszpont a kihalt tenger partján.” (*A Szirtiszek partvidéke*)⁶⁵ E térképzetekhez illeszkedő formákban *A Vénusz vonulása* is bővelkedik: „János kedvoenc kirándulóhelyévé vált a kisebbik sziget. Ahhoz azonban, hogy oda

57 Michel Foucault, *A panoptikusság*. Ford. Fázsy Anikó, = M. F., *Feliügyelet és büntetés: A börtön története*. Bp., Gondolat, 1990, 264–311., 285.

58 Hász, 2013, 215–216.

59 Uo., 233.

60 Dino Buzzati, *A Tatárpusztá*. Ford. Telegdi Polgár István, Bp., Európa, 2003, 11.

61 Uo., 58.

62 Uo., 89.

63 Julien Gracq, *A Szirtiszek partvidéke*. Ford. Szabolcs Katalin, Bp., Magvető, 1991, 13.

64 Buzzati, 2003, 24.

65 Gracq, 1991, 17.

átjusson, útba kellett ejtenie a kikötőt, vagyis azt a keskeny, alig száz láb széles földszárat, ami a két szigetet összekötötte.”⁶⁶

A *Vénusz vonulása* időviszonyokat is szétszabdalo skandináv éjszakájában Sajnovics az elhagyhatatlanság, a mozdulatlanság, a felbomló tér élménnyel szembesül: „Az a fajta idő volt, ami újabban egyre inkább jellemezte a szigetet: egyöntetű szürkeség borult a tájra. A hó kölcsönvette az ólomszínű felhők színét, a déli alkonyat pedig végképp össze-mosta az eget a földdel, hogy az ember alig tudta megkülönböztetni az eget a földtől. (...) János nem hitte volna, hogy egyszer képes lesz vonzónak látni egy ilyen színektől megfosztott, élet-telen vidéket. Olyan volt, mint Istennek egy nyersen hagyott tartománya, a teremtés kezdeti állapotában, amely arra várt, hogy a képzelet benépesítse.”⁶⁷

A nyelvi, kulturális idegenség Buzzati, Gracq és Hász prózájában az egzisztenciális kivetettség élményével párosul. A *Tatárpuszta* sivatagi senki földjén „Drogo ebben az időben döbrent rá: bármennyire szerethetjük egymást, mindig egyedül vagyunk; ha szenved valaki, fájdalma csakis az övé, senki sem vállalhat belőle egyetlen parányi részecskét sem; az egyik ember szenvedésétől még nem érzik magukat rosszul a többiek, hiábavaló itt bármi nagy szeretet. Ezért menthetetlenül magányos az életünk.”⁶⁸ A *Szirtiszek partvidéke* tengerszorosában örködő Aldo számára a kivetettség a megfigyelés céltalanságában testesül meg: „Nagyon hamar kiderült, hogy a Tamaszponton nincs semmi megfigyelni való; egyvalamit tehettem, hogy nevetségessé ne váljak és hogy ne szökjek meg az elszigeteltség unalmától: megpróbáltam összebarátkozni gyanús és nyiloánvalóan ártalmatlan emberekkel.”⁶⁹

A *Tatárpuszta* az élheterlen hely otthontalanságát kínálja végső élményként is főhőse számára: „A megszokás ejtette rabul, a hiú katonaelet, a nap nap után látott falak otthonossága. Négyhónapi egyhangú szolgálat megtette a magát: léprement.”⁷⁰ A *Szirtiszek partvidéke* hőse belső monológjaiban a táj belakhatatlanságának érzésével találkozik: „Valahányszor emlékezetemben visszapergettem a Szirtiszeken töltött első heteimet, újra és újra élesen belém sajdul a hontalanság érzése, amely megérkezésem után elfogott, és ez az érzés mindig ehhez a gyors utazáshoz tapad a legerősebben.”⁷¹ Nem meglepő, hogy *A Vénusz vonulásában* Raskovitz az idegen világok közt járásról csak hasonló tapasztalatokról számot adva tud beszélni: „– Egy idő után nyugalomra vágyik minden utazó. Ott, ahol az emberek gondolatuk erejével közlekednek a bolygók között, még ott is bele lehet fáradni a folytonos helyváltoztatásba.”⁷²

A Menny és a Pokol kettősségével, a felvilágosodás kora egyik legfontosabb misztikus dogmájával hőseinknek is szembesülniük kell. A szövegszerűen ugyan nem említett, ám hatásaiban felfedezhető teóriák közül Emanuel Swedenborg svéd tudós, filozófus, misztikus teológiával foglalkozó gondolkodó elképzelései is ott lebegnek Hász hőseinek következtetései között. Swedenborgnak az éppen a regényidő éveiben megszülető teoretikus munkái, köztük a látomásokra épülő, a Mennyet és a Poklot meglátogató Istenről szóló gondolatai láthatóan nyomot hagytak *A Vénusz vonulásá-*nak eszmetörténeti konklúzióin, ahogy a Hell és Sajnovics szemén keresztül láttatott keresztény Európa gondolkodásán is. A dogmatika nyitott kérdései iránt fogékony

66 Hász, 2013, 220.

67 Uo., 236.

68 Buzzati, 2003, 238.

69 Gracq, 1991, 22.

70 Buzzati, 2003, 86.

71 Gracq, 1991, 14.

72 Hász, 2013, 302.

teológus egyik legtöbbit idézett elképzelése szerint „*az Isteni Gondviselésben a Gonosz és a Jó egyaránt részt vesz*”. A skandináv gondolkodó modelljében a Mennyből kiáradó Jó és a Pokolból eszkalálódó Sátán, az Istentől eredő Jó és az Embertől jövő Gonosz valójában ugyanaz, működésüket pedig az Isteni Gondviselés irányítja.⁷³ A regény erre utaló legjellemzőbb mondatát a Sajnovics alakmásként megtestesülő Raskovitz fogalmazza meg: „*A pokol, atyám, itt van ezen a bolygón. Mert az nem más, mint maga a halálfélelem, s addig tart, ameddig evilági életünk.*”⁷⁴

Hász Róbert „aufklärista kalandtúrájában” a főhősök elmélkedései az intertextualitás szétszálazhatatlan hálójába szövődnek, ebben a rendszerben nem is az a különösen izgalmas, hogy a történetet a kor művészetének és tudományának ismert alakjai népesítik be. Sokkal érdekesebb, ahogyan a világot az olvasmányaikból leképezni vágyó fejedelmek, államférfiak, írók, tudósok beszélgetéseiből a felvilágosodás legfontosabb kultúrfilozófiai maximái kibontakoznak. A Bernard Le Bovier de Fontenelle legismertebb művét, a *Beszélgetések a világok sokaságáról* (*Entretiens sur la pluralité des mondes*, 1686) című munkát idéző Klopstock a saját tudósi karakterét a regényidőben folyamatosan kereső Sajnovics szellemi fejlődésének is fontos alakjává válik. „*Amióta elolvastam Fontenelle könyvét, nem tudok úgy felnézni a Holdra, hogy ne jusson rögtön eszembe, vajon élhetnek-e ott emberek?*”⁷⁵ Sajnovics gondolkodásába a szintézis helyeként szolgáló Vardön, Swedenborg szférái mellett Fontenelle és Klopstock látomása is beépül: „*[H]a Klopstock költői víziójának igaza van, és más bolygókon is virul az élet, az egész világmindenség egyetlen végtelen időfolyamban úszik, bolygóstul, csillagostul, naprendszerestül.*”⁷⁶

A karteziánus fizika, a heliocentrikus asztronómia jeles képviselője, a felvilágosodás eszmeiségének alakítóira nagy hatást gyakorló Fontenelle szövege a dialógus műfajában közvetít ismereteket, előbeszédében természetesen a filozofikus belső utazás szépirodalmi kifejezésének lehetőségeit is keresi: „*Beszélgetéseimben egy hölgyet szerepeltetek, akit oktatnak, és aki még sohasem hallott beszélni ezekről a dolgokról. Úgy gondoltam, hogy ezzel a fikcióval még jobban kidomboríthatom a mű szórakoztató jellegét, és hölgyeinket is bátoríthatom egy olyan asszony példájával, aki semmit sem konyít a tudományokhoz, mégis megérti, amit mondanak neki, és világosan elrendezi fejében az örvényeket és a világokat.*”⁷⁷ A *Vénusz vonulása* és a fontenelle-i diskurzus párhuzama még érdekfeszítőbb, ha megfontoljuk, hogy a „világok sokaságáról” szóló vitairat hősnője egy helyütt éppen a Vénuszról, a 18. századi tudományfilozófia érdeklődését izgalomban tartó bolygóról elmélkedik: „*– Úgy van – feleltem –, de tudja, mitől ilyen szép a Venus messziről? Épp attól, hogy közletről nagyon csúf. Megfigyelték távcsővel, hogy a Venus tulajdonképpen a mi hegyeinknél sokkal magasabb és csúcsosabb és nyilván kopárabb hegyek tömege, és az ilyen felszín a lehető legalkalmasabb arra, hogy nagyon erősen, fényesen verje vissza a fényt.*”⁷⁸

Bár *A Vénusz vonulása* harmadik része a tudományos expedíció megfigyeléseinek egzakt krónikája, a regény hősei a szent és a profán helyek közti átjárókban téblábolva keringenek az északi sötétségben. Tzvetan Todorov fantasztikusirodalom-térkép-

73 Emanuel Swedenborg, *Angelic Wisdom about Divine Providence*. transl. by William Frederic Wunsch, Swedenborg Foundation, New York, 1986, 294., 296.

74 Uo., 305.

75 Uo., 170.

76 Uo., 239.

77 Bernard Le Bovier de Fontenelle, *Beszélgetések a világok sokaságáról*. Ford. Lakatos Mária, Bp., Magyar Helikon, 1979, 7–182., 9.

78 Uo., 91.

zeteiről szóló következtetése szerint a fantasztikum manifesztálódásakor „a szöveg által felidézett világban bekövetkezik egy esemény, amely a természetfölöttihez tartozik”. Ez a mechanizmus az irodalmi térhez tartozó olvasóban és a történet hőisében is rendszerint reakciókat vált ki, melyeket Todorov „habozásnak” nevez.⁷⁹ A regény utolsó egységében a szereplők, elsősorban a regény világát saját Bildungsromanná alakító Sajnovics, tobzódnak a tétovázó bizonytalanság élményében. Ennek legplasztikusabb megnyilvánulása a történet zárata, a Raskovitz-Sajnovics személycsere következtében az „elhagyhatatlan helyről” menekülő száműzött távozása. Mindez az utópiák végkifejletének közkedvelt megoldása, melynek plasztikus előkészítése, hogy a három meghatározó nőalak kísértésének hálójába gabalyodott Sajnovics „utolsó plátói” szerelme, Dorothea arcképében első kísértője, a patikusné képét véli meglátni: „Hazatérve előszedte Dorothea portréját, (...) rémülten látta, hogy a papírról Heintz né Vilma mosolyog vissza rá.”⁸⁰

A próbatételes kalandregény vagy a fejlődésregény lineáris térképezését is követő, ám mély struktúráiban az önmagába visszatérő, koncentrikus köröként elképzelhető labirintus formáját is felvevő prózából egy személycsere követő rejtéllyel távoznak főhősei. A korszak végét jelző, a jezsuita rend feloszlásáról szóló, a Társaság felélesztését már meg nem érő figurákról szóló epilógus valójában nem a történet lezárása. A finoman az önmaga farkába harapó, a „sivatagot létrehozó” Baziliszkuszt Borges-reminiszcenciáit⁸¹ is megidéző elbeszélői technika a minoritás legfontosabb tapasztalatáról, az egymás mellett létező, egymásba vesző világok végtelenségéről ad számot.

Hász Róbert: *A Vénusz vonulása*. Kortárs Kiadó, 2013

Felhasznált irodalom:

Az áthelyeződések koreográfiája (Hász Róberttel beszélget Virág Zoltán), = Forrás, 2007/2., 31–37.

Ifj. Bartha Lajos, *Magyar tudósok mágnese megfigyelései a sarkkörön túl, 1769-ben*. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 2004/13., 49–55.

Belák Henriett, *Felmérhető-e a világ? Egy sikertörténet természetrajza: Daniel Kehlmann*. Forrás, 2008/3. 112–119.

Bene Zoltán, *Utak története — Az elágazó ösvények kertje: Hász Róbert: A Vénusz vonulása Kortárs*, Bp., 2013, <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2013-6/52/papir-vaszon-deszka/-p-utak-tortenete-az-elagazo-osvenyek-kertje-p-p-hasz-robot-a-venusz-vonulasa-c-konyverol-p/3555/>

Bényei Tamás, *Apokrif iratok: Mágikus realista regényekről*. Debrecen, Kossuth, 1997

Borges, Jorge Luis; Guerrero, Margarita: *Képzelt Lények Könyve, (A Baziliszkuszt)*, = Válogatás Jorge Luis Borges társszerzővel írt műveiből: *A holdbéli nyúl*. Bp., Európa, 2000, 7–160., (20–23.)

⁷⁹ Tzvetan Todorov, *Bevezetés a fantasztikum irodalomba*. Ford. Gelléri Gábor, Bp., Napvilág, 2002, 91.

⁸⁰ Hász, 2013, 277.

⁸¹ Jorge Luis Borges, Margarita Guerrero: *Képzelt Lények Könyve, (A Baziliszkuszt)*, = Válogatás Jorge Luis Borges társszerzővel írt műveiből: *A holdbéli nyúl*, Bp., Európa, 2000, 7–160., (20–23).

- Buzzati, Dino, *A Tatárpuszta*. Ford. Telegdi Polgár István, Bp., Európa, 2003
- Cluny, Claude Michel, *La clé sur la porte (La forteresse. Róbert Hász)*, Magazine littéraire, Octobre 2002.
- Cyrano de Bergerac, *Holdbéli utazás*. Ford. Szávai János, Szeged, Lazi, 2002
- Diderot, Denis, *Hollandiai utazás – Előjáró beszéd: Hogyan utazzunk hasznosan?* Ford. Szász Géza, = D. D., *Esthetika, filozófia, politika*, Bp., L'Harmattan, Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, 2013, szerk. Kovács Eszter, Penke Olga, Szász Géza, 99–103.
- Fontenelle, Bernard Le Bovier de, *Beszélgetések a világok sokaságáról*. Ford. Lakatos Mária, Bp., Magyar Helikon, 1979, 7–182.
- Foucault, Michel, *A panoptikusság*. Ford. Fázsy Anikó, = M. F., *Felügyelet és büntetés: a börtön története*, Bp., Gondolat, 1990, 264–311.
- Gracq, Julien, *A Szirtiszek partvidéke*. Ford. Szabolcs Katalin, Bp., Magvető, 1991
- Hász Róbert, *Diogenész kertje*. Szeged, Tiszatáj Könyvek, 1997
- Hász Róbert, *Végvár*, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2001
- Hász Róbert, *Júliával az út*, Bp., Kortárs, 2010
- Hász Róbert, *A Vénusz vonulása*, Bp., Kortárs, 2013
- Maár Judit, *A fantasztikus irodalom*, Bp., Osiris, 2001
- Mosonyi Kata, *Külső út – belső utazás*, <http://irodalmijelen.hu/2013-dec-8-1832/kulso-ut-belso-utazas>
- Olasz Sándor, *Hász Róbert: Végvár*, Tiszatáj Könyvek, 2001, Kortárs 2001/9., 122–125.
- Onagy Zoltán, *A géhás diadala: Hász Róbert: Végvár*, *Az Irodalom Visszavág*, 2001–2002, Tél, 131–134.
- Papp Máté, *A Sajnovics kisbolygó: Hász Róbert: A Vénusz vonulása*, Kortárs Kiadó, Budapest, 2013), *Híd*, 2013/12., 94–97.
- Pécsi Györgyi, *Végvár isten háta mögött: Hász Róbert regénye*, Magyar Nemzet, 2001. június 8., 32.
- Possanza, Orietta, *Precipitati in un mondo kafkiano*, Left, 2008. december 19., 81.
- Radics Viktória, *Yu-szelet misztikus aszpikban: Hász Róbert: Végvár*, Holmi, 2001/1, 110–114.
- Rác J. Zoltán, *Jezsuiták tegnap és ma*, Bp., Kossuth, 1974
- Sajnovics naplója 1768–1769–1770*, A Bécsben őrzött latin nyelvű eredetiből ford.: Deák András, szerk., előszó, jegyzetek: Szij Enikő, Bibliotheca Regulyana I., Bp., ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék 1990
- Szilágyi Márton, *Várunk: Hász Róbert: Végvár*, Tiszatáj Könyvek, 2001, *Élet és Irodalom*, 2001. június 8., 25.
- Swedenborg, Emanuel, *Angelic Wisdom about Divine Providence*, Transl. by William Frederic Wunsch, Swedenborg Foundation, New York, 1986
- Todorov, Tzvetan, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*, ford. Gelléri Gábor, Bp., Napvilág, 2002
- Virág Zoltán, *A margó vándorai*, = V. Z., *A szomszédság kapui: Tanulmányok*. Zenta, zEtna-Basiliscus, 2010, 18–53.
- Wilhelm József, *Utazás a történelemből a sci-fibe: A Vénusz vonulását megfigyelők nyomdokaiiban*. <http://www.szegedilap.hu/cikkek/irodalom-tortenes/wilhelm-jozsef--utazas-a-tortenelembol-a-sci-fibe.html>